Sānkhāyana
Srautasutram

BIBLIOTHECA INDICA;

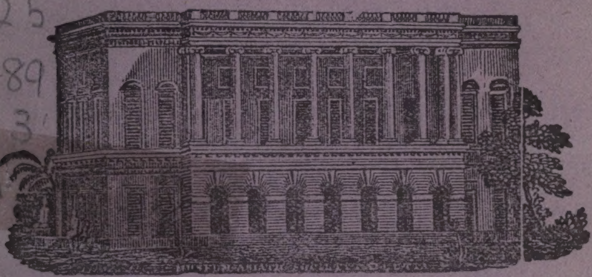
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES No. 827.

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् ।

THE S'RAUTA SU'TRA OF S'ANKHA'YANA

EDITED BY

DR. ALFRED HILLEBRANDT,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. III.

The Commentary of Varadattasuta Anartīya Adh. IX—XVI.

FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1893.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH, TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHARING CROSS ROAD, LONDON, W. C. AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	Rs. 1
*Agni Puráṇa, (Text) Fasc. II—XIV @ /6/ each ...	4
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ...	1
Aṇu Bháshyam (Text) Fasc. I—II ...	0
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. I ...	0
Ashtasáhasriká Prajnapáramitá, (Text) Fasc. I—VI @ /6/ each ...	2
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ...	1
Avadána Kalpalatá, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I-III; Vol. II. Fasc. I @ 1/ ...	4
*Bhámati, (Text) Fasc. II—VIII @ /6/ each ...	2
Brahma Sútra, (English) Fasc. I ...	0
Brihaddevata (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	1
*Brihadharma Puráṇa, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ...	1
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. II—III @ /6/ each ...	0
Chaitandya-Chandrodaya Náṭaka, (Text) Fasc. II—III @ /6/ each ...	0
Chaturvarga Chintamaṇi (Text) Vols. I, Fasc. 3—11; II, 1—25; III. Part I, Fasc. 1—18. Part II, Fasc. 1—9 @ /6/ each ...	22
*Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II ...	0
Gopatha Brahmana, (Text) Fasc. I—II ...	0
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each ...	0
Kála Mádhaba, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	1
Kátantra, (Text) Fasc. I—VI @ /12/ each ...	4
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ...	10
Kúrma Purana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ...	3
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ /6/ each ...	1
Ditto (English) Fasc. I—III @ /12/ each ...	2
Madana Párijáta, (Text) Fasc. I—X @ /6/ each ...	3
Manutiká Sangraha, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ...	1
*Márkaṇḍeya Puráṇa, (Text) Fasc. IV—VII @ /6/ each ...	1
Márkaṇḍeya Puráṇa, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ...	2
*Mímáṃsá Darṣana, (Text) Fasc. III—XIX @ /6/ each ...	6
Nárada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ /6/ ...	1
Nyayavártika, (Text) Fasc. I ...	0
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each ...	8
*Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ...	1
Nyayabindutika, (Text) ...	0
Nyáya Kusumánjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each ...	3
Pariśishṭa Parvan, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ...	1

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्दासशर्मा मुञ्जस्तूनुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात ऋत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोमस्तायम् । यो ह वा एतेनानिष्ट्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः । चतुःसंस्थो ऽपि । द्वादशाहस्येति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः । तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां चायं प्रकृतिः । प्रकृताववगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य[1] यो विकार उक्थ्यादिसंस्थाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधायकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

---

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम्। एतद्विकृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यसञ्ज्ञाविशिष्टे चैष्टिककर्तृकालभिन्नमपि पशावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति। न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि समुच्चीयत इत्यभिप्रायः।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति। अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्। उदाहरणम्। उत्सर्गो जपानां न निगदमाहेत्येवमादि।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतोऽर्थो विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते। तद्यथा। चतुस्त्रिंशदिति पुरस्ताद्वङ्क्रीणामित्यनेन (१६.३.२४) वङ्क्रीणां सञ्ज्ञार्थकृतत्वात् षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयतादित्येवं निवर्तते।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसञ्ज्ञा। तद्यथा। वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्पते शग्मयेति यजतीत्येतावदेव भवति। शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता। सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति। वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे। तस्योदाहरणम्। पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति। पञ्चसूत्री इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थोक्ता। इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यद्वक्तव्यं तदुच्यते।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रत्रयस्यागमादुक्थ्याख्यः क्रतुर्भवति।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्थ्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति।

१०. त्रयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरात्राख्यः क्रतुर्भवति।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुतमनुयाजांश्च स्थानं भवति। ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येवमादिभिः सूत्रैः। सत्यम्। एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेतत्सूत्रम्। तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोलशिग्रहे स्तुते शस्त्रं शाखान्तरात्। उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोलशिचरणम्। अकृत्वापि षोलशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते। तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य। तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह।

२. एह्यू षु ब्रवाणि ते। अयं तृचः स्तोत्रियो भवति। अनन्तरो ऽनुरूपः।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचः। अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्ययं च तृचः।

४. सूक्तमेतत्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामिति सूक्तम्।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात्।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति। तस्मिन्सति।

२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः। यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः। एतौ[1] प्रगाथौ। उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोबृहत्या (७.२५.१५) द्वितीयमिति।

३. प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचः। यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति च तृचः।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत्।

५. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्त्वा ततः।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तया परिदध्यात्। बृहस्पतिर्न इति परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्होत्रकाः शंसन्तीत्युक्ते (११.३.२) अन्यास्तिस्र उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता परिधानीयैव इत्येतदर्थम्।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः। परिष्विष्टो ऽनुरूपः।

३. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तम्।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम्।

५. प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति सूक्तम्।

---

[1] C D om. एतौ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम्।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः। ऐन्द्राग्नान्युक्थ्योक्थ्यानि भवन्तीत्युक्थ्यशस्त्रेषु शंसनं सामान्येनोक्तम्। विशेषः शाखान्तरात्।

५.

१. यजमानः षोडशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः। षोडशिग्रहाय स्तोत्रं स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा। इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात्।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्तव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात्।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्था विषूवतः। इत्येतौ तृचौ विहरेत्। गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाम्नातपक्षे क्रमार्थम्।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्था विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति। पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु[१] तथाक्रमधर्मार्थम्।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षस इत्यनेन या इन्द्रेण सयावरीरित्येतं संधायावस्यति।

---

१ C in marg. द्विष।

९. वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यम्। गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च विहरतीति श्रुतेः।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं तृचं आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति बार्हतं च विहरति। उष्णिहश्च बृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं बार्हतं पादं आ मन्द्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधायावस्यति।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय बृहते बृहदित्यनेन द्वितीयं बार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति। अष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्विमिति। एताभ्यामौष्णिहबार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहबार्हतयोर्ये अवशिष्टे। पनस्यवे न पाशिन इत्येते। ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे कृत्वा उत्तममन्त्यं बार्हतं पादं अति धन्वेव ताँ इहीत्येतं संधाय प्रणौति। पनस्यवे न पाशिनो ऽति धन्वेव ताँ इहो३ इति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यम्।

६.

१. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति द्विपदां विंशत्यक्षरामुरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिष्टुभं च विहरति। द्विपदां च विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः।

२. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ष्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं[1] त्रैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायावस्यति।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताश्वानित्यनेन द्वितीयं त्रैष्टुभं पादं स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्यनेन तृतीयं त्रैष्टुभं पादं ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इत्येतं संधायावस्यति।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यबाहुरित्यनेन चतुर्थं त्रैष्टुभं पादं उप स्थेयाम शरणा बृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति। छन्दोग्रहणं अक्षरग्रहणं च सर्वत्रापूर्यमाणे विकर्षार्थम्।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचस्तं च प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति। द्विपदाश्च षोलशाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतं संधायावस्यति।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य ऋत्विय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणेन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत इत्येतं संधाय अवस्यति।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गृण इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादमा त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति।

---

१ C D om. प्रथमं।

एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। इन्द्र त्वयन्ता यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव (१०.९६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः। त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम्। विकर्षेण द्वैपदं चतुरक्षरं वसस्पते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योरिति वकारेण आरम्भः।

११. इन्द्रो दधीच अस्थभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां शस्त्रधर्म उच्यते। द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां। इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुत इत्येताभ्यां। ततो द्वाभ्यां प्रणौति। जघान नवतीर्नवेच्छन्नश्वस्य यच्छिर इति। द्वाभ्यामवसाय। पर्वतेष्वपश्रितं तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम्। ततः। द्वाभ्यां प्रणौति। अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यो३ इति।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन प्रो ष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम्।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम्।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः। गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंसतीति श्रुतेः।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं तृचं शंसति। अथ नित्या अनुष्टुभः शंसतीति (१७.२) श्रुतेः। नित्या इति वचनात् पूर्वास्वतस्रो ऽनुष्टुभः कृत्रिमा इति ज्ञायते।

१७. एकाग्रहणं तृचाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

१८. यो व्यतीँरफाणयदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां। ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति[1] निविदं दध्यात्।

१९. स्तोत्रिये चाहावः। चशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे। न तु स्वशुत्या[2]। निविदे च परिधानीयायै च।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उद्यद्ब्रध्नस्येत्यनया परिदध्यात्[3]। उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.३) श्रुतेः।

२१. शोंसावोमित्यादिकम्।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति। तत्र तावतः पुरूवसो (८.४६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो ष्वस्मै पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्तिस्र उद्धरेदनुरूपाक्षरपरिमाणसाम्यात्। एतत्प्रतिरूपस्तु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित एवानुरूपः। स्वशाखायां तु तस्मादत्रानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवानुरूपस्य युक्ततरम्[4]।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे यथासमाम्नातमविहृतं शस्त्वं भवति। तेनेदं चेत्षोलशिसाम कुर्युरविहृतः षोलशी शस्तव्य इत्याश्वलायनकम्। अत्र प्रत्यस्मै पिपी-

---

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपस्तु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादत्रानुरूपं नाद्रियेतेति श्रुतेः।

३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात्।

४ C in marg. अभी षवं मे इत्याद्यः।

षत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः। स्वरसाम्नि दृष्टत्वात्। यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम्।

२५. इन्द्रस्य सम्राडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति। शाखान्तरे क्वचिद्यजमानाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यजमानस्थानेन[1] मन्त्रेण भक्षयति।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ[2] तृचौ। प्रथमः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः। होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहणनिवृत्त्यर्थम्[3]। प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु त्रिष्वेव[4] भेदप्रदर्शनार्थम्। ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः पर्यायाः।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रथमान्पादानभ्यस्यन्तीत्येवमादि। तदपवादो ऽयमुच्यते। प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाम्रेडयति। नाभ्यस्यतीत्यर्थः।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्थमुखं भवति। उक्थमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

४. अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति। जागतमिति संज्ञायाः शास्त्रे संव्यवहारः प्रयोजनम्। उक्थमुखानां जगतीनां च द्वेद्वे शंसेयुरिति।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति।

---

१ C in marg. णशासनाच्च instead of णं सोमस्यांशान्य। २ C in marg. द्वौ।
३ A ०ग्रहणा० C ०ग्रहणान्नि० D ०ग्रहणानि०। ४ A त्रिष्वपि।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते। प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः। प्र क्रतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य।

२. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति।

३. त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति। ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः। किं वचनेन। उच्यते। अनुरूपादनन्तराण्यैन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्राप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान[१] उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम्। इहैव व्युत्क्रमशंसनं। त्रिष्टुभ्भिः परिदधतीति वचनात्। नवमीं चोत्तमां चेति द्विस्त्वशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात्। मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः[२]।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति।

---

१ A समानस्योत्तमाया उद्धारः। C (orig.) D ०युज्यमानस्येति मत्वा।

२ C ०शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इह तत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र०) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे० M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after ०शब्दात्।

३. पूर्वेण सह विकल्पः। उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्थमुखानि शंसतीति वचनात्।

४. न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति।

१०.

१. इन्द्राय मद्वने सुतमिति स्तोत्रियः। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यनुरूपः।

२. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्तदुक्थमुखं भवति।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति।

११.

१. होतृवचनमसंदेहार्थम्। मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारप्रयोजनाय। मध्यमान्मध्यमेषु। मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति।

२. उद्वेदभि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमामुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात्। उत्तमामृचमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातु न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य बहिःकृत्वा।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत्।

४. अपाय्यस्यान्धसो मदायेत्येतया यजति।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत्।

४. अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानित्येतया यजति।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः।

२. आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः। इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्निलिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्सहः सहस आजनिष्टेति परिधाय ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति वचनात्। इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु सत्सु। उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था। त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो होतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम्।

२. महाँ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवादुद्ध्रियन्ते।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति।

१६.

१. आ त्वेता नि षीदतेति स्तोत्रियः। आ त्वशत्रवा गहीत्यनुरूपः।

२. यस्य संस्थे न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तर्चं शंसेत्।

३. अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागताख्यस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यच्चापि जागतत्वविनियोगे शंसेत्। उत्तमा त्रिष्टुप्[1] मित्रादिभ्यो वात्र[2] षड्भ्यः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्भियते।

४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्नित्येतया यजति।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ। तयोरुत्तमानि चतुरक्षराण्यभ्यस्यन्ति। तथा ह्यानुष्टुभो रात्रिरिति छन्दसो ऽन्यस्यानूहः[3] कृतो भवति।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिकमुक्थमुखाख्यं सूक्तं[4] शंसेत्।

---

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं।　२ ? A वा D वा वषड्भ्यः कृताभ्यः।
३ C D छन्दा अन्यस्या॰ M. छन्दान्यस्य।　४ C D om. सूक्तं।

४. प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

५. शोग्ध्यां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामित्येतया यजति।

१९.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः। अच्छावाकस्यातः परमुच्यते। चतुरक्षराभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्छावाकवचनम्।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ। प्राकृतयोर्निवृत्तिः। श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (९. १. ३)। एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च। तत्र पादाभ्यासे।

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्[१]।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य।

४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः।

२०.

१. आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु च्छन्दोगेषु[२] प्रवृताहुती जुहोति। संसन्नेषु च्छन्दोगेषु प्रवृतहोमीये आहुती जुहोतीति श्रुतेः। प्रवृताहुती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके।

१ Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds होतेति ब्राह्मणभाष्यकारः। तद्युक्तं चाश्विनशस्त्रे होतुरेवाधिकारात्। यत्तु प्रवरानुपूर्व्येणेति (६. ९. १६) सप्तसंस्थापद्धतावुक्तं तन्नित्यं।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत्।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः। एवं वा आश्विनं शंसेत्।

४. अतिदेशो ऽयम्। ततश्छन्दोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं (६.६.१७) तदभिव्योषाश्विने[१] ऽपि भवति।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः।

६. त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति।

७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपदश्छन्दोगैः स्तुतास्तासां प्रातरनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम्। अथ यद्बार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः। (१८.२)।

८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति। भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवतीमुद्धृत्येति।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात् छन्दसश्चतुर्दशोद्धरति। ऋच एव ताः। तथा प्रकृतत्वात्। उद्धरतीति पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात्।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे ऋचावुद्धरति।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते। त्रैष्टुभाच्छन्दसस्त्रयोदशाधिकं शतमृचामुद्धरति।

१२. नासत्याभ्यामिति त्रीणि कक्षीवता दृष्टानि काक्षीवतानि

---

१ A व्योषा। C अभिव्योषा alt. to अभिव्याख्या। M व्योख्या। See Comm. on ११.

तानि नित्यानि। अभिव्योषाश्विने[1] ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात्। तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते। एतानि चत्वार्यागस्त्यानि त्रिष्वपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि।

१३. प्रथमं काक्षीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव शंसेत्।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं शंसेत् आगस्त्येभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं। इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इत्येताः सप्त जगत्यो वरुणेन्द्रदेवत्याश्च। ततश्च न शस्तव्या आश्विने।

१५. वाशब्दो विकल्पार्थः। अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यतिरिक्तानां वा तावन्मात्रं शंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णं। आश्विनीनामिति वचनात्[2] उद्धृतानामपि प्रक्षेपः। आश्विनीत्वात्। त्रिशतप्रक्षेपं वक्ष्यामः। ग्रावाणेवाष्टौ (२.३९.१-८)। नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३.५४.१६)। धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानेति नव (३.५८.१-९)। क उ श्रवदिति चतुर्दश (४.४३.१-१४)। प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४.४५.७)। अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीषमित्येका (५.७८.४)। स मे वपुश्छदयदश्विनोर्य इत्येका (६.४९.५)। उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका (६.५०.१०)। स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति विंशतिः (६.६२.१-७.१०-२२। यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति (६.६२.८.९) द्वे उद्धरेत्। प्रति वां रथं नृपती जरध्या इति दश (७.६७.१-१०)। वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमित्यष्टा-

---

१ C अभिव्योषा alt to अभिव्या०। २ C D वचनं।

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५)। उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११)। एतच्छस्त्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत्।

१६. समिद्धश्चित्समिध्यस इत्येतास्तिस्र उद्धरति। आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात्।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं। तस्यापवादः। एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत्।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश ऋच उद्धरेत्। पञ्चमीनिर्देशात्।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जागताच्छन्दसः।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाशस्तेनादित्योदयं प्रतीक्षते।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत्।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम्।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम्।

२५. इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः। प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८.३) चोदनार्थम्। तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिस्रः शंसेत्।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा। प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्धाद्द्वितीयो ऽष्टाक्षरः।

२८. बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्। बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः।

२९. द्विरेवाश्विनावाक्रयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये चेति (१८. ४) श्रुतेः।

३०. तथा शंसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाछन्दस्कमपि संपदा बृहतीनां सहस्रं संपद्यते। यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्छन्दोगानां तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। अत्र कैश्चिदाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूत्रकृतोदितम्।
व्यक्तमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥
त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च।
युवोरित्यन्तरैश्चक्रैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥
दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः।
एकादश दशैकाभ्यास्तिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥
आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्ख्यं सुमेधसा।
ऋचः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥
धेनुः स्तुषे नरेत्या वामतारिष्मेत्यतः परा।
यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥
अचिर्यद्वां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम्।
हुचो हृकाय भूतांश आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥
चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः।
अग्निं समिद्धः कार्यं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः[1] पठिता पुरोनुवाक्या कार्या।

२२. होता यक्षदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति। आप्तोर्यामे ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्थ्येष्वत्राहितः[2]।

२३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसीत्येतामध्यर्धां संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति।

२४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

२५. अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति लेव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप् तिरोअह्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा।

२१.

१. त्रिवृत्सङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति। सत्यपि छन्दोगानां स्तोत्रे[3] नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था षट्सूत्री।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि त्रिवृदेव भवति।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि[4] चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनस्य पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव। सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण वचनं सन्धिषामवत्।

---

१ C D प्रैषंस्तः।

२ C अत्र हितः in marg. नू instead of त्र. D ०त्र हितः।

३ C D स्तोमे स्तोत्रे।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम्। ततो ऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि। चत्वार्या-ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवश्च पवमानः।

६. अग्निष्टोमसाम त्रीण्युक्थानि षोलशी च।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्थो ऽपि भवतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं। सोमयागश्च प्रधानं। इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि। सोमयागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्। एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः। सोमपवनाच्चैते भवन्ति। तत्संनिधौ श्रवणात्। ग्रहं गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्लवस्यापि षलहस्य भवन्ति। एत एवेति वचनान्नायमेव क्रमः। प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु। तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः। चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः। इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति।

३. गुणाशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम्।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या। ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्येति याज्या। [१] किमर्थमग्नये ब्रह्मण्वत इत्युच्यते। द्विप्र-

---

१ A ins. ननु।

भृतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात्। उच्यते। शाखान्तरेण प्रकृतगुणमिष्टित्रयं समाम्नातं क्वचित्क्वचिदिष्टिद्वयं। तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवमुक्तम्।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः क्षत्रवतः पुरोनुवाक्या। अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। अग्ने द्युम्नेन जागृवे इत्यग्नेः क्षत्रभृतः पुरोनुवाक्या। स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति याज्या। उत्तरयोरिति क्षत्रवत्क्षत्रभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्राह्मणवत एवमिष्टिद्वयमपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते। स्वशाखायां तु त्रिहविष्का एकैवेष्टिः।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति। ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाम्नातं। बहूनामिति सत्त्रिणो ऽभिप्रेत्योक्तम्।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना इयमेवेष्टिर्भवति। उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थालीविशिष्टप्रमाणा आध्वर्यवधर्मसमुदायवती। तस्या इष्ट्यनन्तरं उपकरणानि संनिवपतीत्यत्र ब्रह्मणः साक्ष्यर्थं वचनम्।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति। अथैतेन प्राजापत्येन पशुना यजन्त इति श्रुतेः।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात्।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वसूत्रादनुवर्तमान एवोच्यते। कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्तरोक्तमुपसंगृह्येत।

४. पुरुषो वैश्यो राजन्यो वा। अजः छागः। अविर्मेषः। गौरश्वश्च। पशुशब्दः[1] पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः। इति पञ्च पशवः। इति प्रकारप्रदर्शनार्थः। एवंप्रकारा अध्वर्युशाखासु बहवो विकल्पाः।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति। तूपरो विषाणरहितः।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते।

७. वायव्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति।

९. प्राजापत्यस्येति वचनान्न सर्वत्र।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते।

११. एकया च दशभिश्च स्वभूते। राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे। कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः। इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य वपापुरोलाशपशूनां। पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः। प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ। प्र वायुमच्छा बृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत् याज्या वायव्यस्य। नियुत्वतो ऽप्येता एव।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

---

[1] C D गोशब्दो ऽश्वश्च पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति। पञ्च पशव इति।

धामस्वित्येता आग्नेयस्य[1] वपापुरोळाशपशूनां पुरोनुवाक्याः। वयं ते अद्य ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः। अग्नेः शुद्धस्याप्येता एवान्यासंभवात्। आग्नेयस्येति शुद्धस्याप्येवं निर्देशात्।

१३. बहुवत् बहुवचनेनेति यावत्। पशुनिगमाः मेधमित्येवमादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत्। प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम्।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं। चतुर्णामप्सु कायप्रासनं ततो मृदिष्टकार्थापश्चेति (का० १६.१.१९) शरीराणां विनियोगात्[2]। अजेन [3]यज्ञसमाप्तिस्तस्मादेकवदत ऊर्ध्वम्।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति।

३. त्यान्नु क्षत्रियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः। धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति याज्या। इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१९.४) श्रुतेः।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या। अथैतामातिथ्यां पञ्चहविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः।

---

१ C D om. आग्नेयस्य। २ D नियोगात्। ३ A यज्ञसमाप्ति°।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाशौ वैश्वदेवबार्हस्पत्यौ चरू वैष्णवश्च नवकपालः।

८. शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमिति बार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या। तं शग्मासो अरुषासो अश्वा इति याज्या। शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो वक्ष्यमाणमनुवचनमाह।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति। अथैता बह्वग्नीरन्वाह बहून् ह्यग्नीन् प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१९. ४) श्रुतेः।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्थमनुशंस इति[१] संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्तूष्णींशंस उक्तः। यश्च तूष्णींजपः पिता मातरिश्वेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्थं शंसति। आहावस्तत्र य उक्तस्तं न करोति। यत्तत्ग्रहणात्स एव क्रमः परिगृह्यते।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया[२]

---

१ C D om the Praisha.

२ A in marg. ऋतावानं and नाभिं यज्ञानां।

यजति। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं। परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति।

४. प्रयाजानुयाजान्वा मुक्त्वा शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोलाशमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति। काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति। ता वा अष्टौ भवन्तीति (१९.५) श्रुतेः।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या। हव्यवालग्निरजरः पिता न इति याज्या। त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या। आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये। यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या। उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या। बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमिति बृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या। हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरिति याज्या। इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या। उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतो महाँ आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य। अनधिगच्छंस्तल्लिङ्गे दैवतेन तुष्येदिति वचनात् (१.१७.५)।

इमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या। यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या।

४. देवसूहविर्भ्यो ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेभ्यो[१] दश सर्वपृष्ठानि हवींषि। तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे। इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात्। विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे। ऋतेन यावृतावृधाविति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः[२] पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न इति याज्या। बृहस्पतेर्जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या। अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य[३] पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वाममु श्व इति याज्या। अन्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या। वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो दिवीति याज्या। एते

---

१ C D सगुणाभ्यो। २ C D गुणयोः।
३ C गुणयुक्तविशिष्टस्य। D गुणयुक्तं वि०।

पूर्वोपदिष्टे एव। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या। एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव। उत त्वामदिते महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति याज्या। तल्लिङ्गानधिगमात्।

३. यत्र[1] तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्हवींषि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्न लभन्ते।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशुनोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति। नाग्निः प्रणीयते। अथ सुन्वन्ति यावदहं कामयन्ते। अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशुनेत्येवमाद्युपक्रम्य (१९.५) सर्वमाम्नातम्।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति न संस्थापयन्ति। पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः। न संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत आवाहनं भवति। तथा च श्रुतिः। तदाकुर्यदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं च वनस्पतिं च क्वास्यैते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते यजति तत्रैवास्यैते इष्टे भवत इति (१९.६)।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। पशुधर्मणा आज्येन। न प्रतिनिधिविधिविकारः शब्दानां। न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति याज्या। त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे[2] भवेत्।

---

१ A यदत्र। २ C D om. आज्यपक्षे।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोलाशमन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिव्रतस्तु विशेषः। [1]राकासिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्यो ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके देवीभ्यो हवींषि निर्वपन्ति। तथा[2] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अङ्ग इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या। सत्या सत्येभिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

१ C D insert कुह्वै। २ C (orig.) D om. तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. द्वे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बलित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा तानि वै षड्ढवींषि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः षड्ढवींषि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तया चानिष्ट्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदाङ्गनैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयान्न

मिथुनमुपेयात्[1] पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति। न त्वेवैषा दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते तस्माद् काममेवोपरि शयीतैतद् सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याक्षा-समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत। मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पय-स्याया इति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ शतप० ६. २. २. २९।

अथ दशमोऽध्यायः।

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना।
अक्षरं तद्द्वासशर्मा सुज्ञस्तूरकल्पयत्॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः। इदानीं श्रुतिक्रमेण गवामयनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि। तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्त्राहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह।

१. शुक्लपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते। तिथिनियमः शाखान्तरात्। प्रक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभाव्यन्ते। प्रकृतिवत्।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात्।

३. नियमार्थं वचनम्।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश भवन्ति।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः।

६. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको भवति। तस्याप्यवयवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंव्यवहाराय।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति।

८. षडहानन्तरं त्रयो ऽहर्विशेषाश्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति।

९. छन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति। संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमिधेध इति हारियोजनस्य याज्या भवति।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदस्तं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा। इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंस्थं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंस्थमहः प्रारभ्यते। अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति। यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाम्नातं भवति। श्वःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात्।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्याह श्वः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम्।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादह्नो नित्यं भवति।

१५. प्रागुत्तमादह्नः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति।

१६. प्रागुत्तमादह्न इति वर्तते। इडासूक्तवाकयोः प्रागुत्तमादह्न आशिषो न निर्वक्तव्याः।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुत्तमादह्नो ऽग्रहणम्। अहादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादह्न इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः। नित्यमेतदित्यधिकारात्। माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भूदिति सूत्रारम्भः। अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः।

१९. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अहादशाहविकारेष्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धिस्तोत्रार्थं। तेनायमर्थो भवति। द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्त्रमङ्गजातं ऊर्ध्वं यावभृथाद्द्विभावात्।

२.

१. त्रिवृत्स्तोमं सर्वमेवाहः। रथन्तरपृष्ठं नियमतः। अग्निष्टोमसंस्थं। प्रथममिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम दाशरात्रिकं तस्येदमिति। त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्यथापीति चेत्। सत्यं। तथापि स्वश्रुत्यनुकारेण[1] वचनम्।

२. व्यूल्ह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या। समूल्ह इति च। तत्र व्यूल्हपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति। प्राकृतस्याज्यसूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात्। प्र वो देवायाग्नय इति समूल्हपक्ष आज्यं भवति। तथैव श्रुतत्वात्।

३. उभयोरपि व्यूल्हसमूल्हयोः सह सारस्वतेन। प्रउगवचनात्।

४. आ यात्विन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति। प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः। तथा श्रुत्युपचारात्।

---

१ A ०सारेण।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति।

६. अध्वर्या उपहवमिष्ठाग्ने वर्चस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यं माहेन्द्रमनुकृतं[1] भक्षयति। यजमानो मन्त्रलिङ्गात्। भक्षणं यजमानैरिति च कात्यायनस्य।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वचनात्प्राकृतनिवृत्तिः। इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं। हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं। देवानां पत्नीरिति द्वे वा परिहाप्य। एवमेव श्रुतत्वात्। इति वैश्वदेवे विकार इति वचनाच्छेषं प्राकृतम्।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधानीया। सर्वत्र द्वादशाहविकारेष्वपि[2] कार्या।

९. विकार इत्यनुवर्तते। प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्येतन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति।

१०. एतावतोऽग्निष्टोमसंस्थादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति।

११. दाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोलश्यन्तं कार्यम्। अथोक्थ्यान्युपेत्य स्तुत्वा षोलशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम्। एवमेवाहर्बृहत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीयमित्येवमाख्यं भवति।

२. अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदाज्यसूक्तं व्यूल्हपक्षे भवति।

---

१ D चनुकृतं। २ C द्वादशाहेवि।

३. त्वं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यसूक्तं समूल्हे भवति। किंतु यत्रैतत्सूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वत्रोत्तमां मुक्त्वा प्रयुज्यते।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद इत्येवंनामा। शास्त्रसंव्यवहारार्थं नामकरणम्।

५. अयं तृचो वायव्यः।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका। उभा देवेति द्वे। इत्ययमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि तृचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः। इत्येतानि सप्त प्रउगतृचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य। प्रउगतृचानीति वचनात्।

९. विश्वानरस्य वस्पतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्। इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य। तथैव श्रुतेः।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्पत्यस्य निवृत्तिः। तन्नामधेयस्य द्रव्यान्तरे श्रुतत्वात्।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येतत्सूक्तं मरुत्वतीयं भवति। अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति। तथैव श्रुतेः।

१३. इन्द्रौजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानोऽतिग्राह्यं भक्षयति। प्रत्यगाशीर्योगात्।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे। अस्य हि स्वयशस्तरमित्येते भवतः।

१६. आ विश्वदेवं सत्पतिमित्ययं तृचो ऽनुचरः।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रं। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयं। यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशामिति वैश्वदेवम्। इति वैश्वदेवे विकारः। विकारवचनादन्यत्प्राकृतम्।

१८. पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति वैश्वानरीयं। वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं। नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दत इति जातवेदसीयमित्याग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम्।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदशस्तोममहः। वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्केवल्यस्तोत्रस्य साम। तृतीयमिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम। स्तोमातिशंसनार्थं स्तोमसङ्ख्यावचनम्।

२. त्रिष्वप्यहस्सु गायत्राण्याज्यानि व्यूल्हपत्रे। गायत्रप्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति (२२. ३) श्रुतेः।

३. त्वमग्ने वसूंरिहेति समूल्हपत्रे आज्यं भवति। अन्यत्रापि यत्रास्य प्रयोगस्तत्र[1] सर्वत्रोत्तमां परिहाप्य शंसेत्।

---

१ CD om. तत्र।

४. औष्णिह आत्रेय इत्येवंसंज्ञको ऽस्मिन्नहनि प्रउगो वायव्यादितृचसप्तको भवति।

५. वायव्यस्य तृचस्यैका भवति।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमसौ वायव्यस्तृचः।

७. एवमेष ऐन्द्रवायवस्तृचः।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. औष्णिह आश्विनस्तृचः समाख्यानात्।

१०. आ याह्यद्रिभिः सुतमित्यैन्द्रस्तृचः।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः।

१२. उत न प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानीति वचनात् प्रउगतृचानामेव निवृत्तिरन्यत्प्राकृतम्।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः। त्रय इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च।

१४. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं ब्राह्मणस्पत्यः स्वधर्मेण प्रगाथः।

१५. अर्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति।

१६. यद् द्याव इन्द्रेति वैरूपस्य स्तोत्रियः प्रागाथेन धर्मेण। यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनुरूपः प्रागाथेन[१] धर्मेणैव। वैरूपस्यैतावन्यत्राप्युच्यमानौ प्रत्येतव्यौ।

१७. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवान्सामप्रगाथ इति श्रुतेः।

१८. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरितीन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः। यो

---

[१] A प्रागाथेनैव धर्मेण।

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च श्रुतत्वात्। द्विसूक्तं निष्केवल्यं। उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति। सूक्तविहृधावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम्।

१९. सूर्य भ्राजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यभचो यजमानकर्तृकः। तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रस्तृचः। घृतवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयस्तृचः। अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवम्। परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति[1] वैश्वदेवे विकारः। अन्यत्प्राकृतम्।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदसीयं। तथैव श्रुतत्वात्। इत्याग्निमारुते विकार इति वाक्यशेषः। प्राकृतमन्यद्विकारवचनात्।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽर्थवचनः। स्तोमसञ्ज्ञा सर्वत्र स्तोमातिशंसने होत्रकाणामुपयुज्यते। वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो ऽपि क्वचित्संख्यात्वेन[2] व्याक्रियते। वैराजात्तृतीयसवनमिति। चतुर्थमिति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्थैव।

२. आग्निं न स्ववृक्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः।

---

१ A ins. वैश्वदेवं सूक्तमिति। २ A संज्ञात्वेन।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूळ्हे वैराजमाज्य-मिति (२२. ५) श्रुतेः।

४. तथैव श्रुतेः। स उच्यते।

५. वायव्यस्य प्रथमा।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे। एवं वायव्यस्तृचः।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति।

८. यश्चिकेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिसध्वंस आश्विनस्तृचः।

१०. आ त्वा गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रस्तृचः।

११. अप त्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवतृचस्यैका भवति। अप त्यं परिपन्थिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ष्ठेति साहचर्यात्।

१२. यूयं हि ष्ठा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका। एवं वैश्वदेवस्तृचः। एकयानुष्टुभा क्वचिन्न्यायेनान्या अनुष्टुभः।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो जागतः। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति (२२. ७) श्रुतेः।

१४. सामूळ्हिके प्रउगे प्र णो देवीति सारस्वतस्तृचो भवति।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इति श्रुतेः।

१६. पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्यानुचराः। इदं वसो सुतमन्धः। इन्द्र इत्सोमपा एकः। त्रय इन्द्रस्य सोमा इति। ये च ब्राह्मणस्पत्याः प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति उत्तर-स्यापि त्र्यहस्य यथासङ्ख्येनैत एव।

१७. श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति (२२. ७) श्रुतेः।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति तृचः। इमं नु मायिनं हुव इति च। एतौ तृचौ पूर्वं च सूक्तम्।

१९. सूक्तविवृद्धावन्त्ये निविद्‌धमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खौ भवतः। न्यूङ्ख इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते। तद्धर्मयुक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम्।

२१. त्रिपादा एता विराजः। तत्र मध्यमस्य पादस्य द्वितीये ऽक्षरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽक्षरे यस्तस्यापि स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्खः। तस्योदाहरणम्।

२२. न्यूङ्खनीयस्येत्पाद इत्यादि (१३. १.७) तत्रैव वक्ष्यामः।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्खस्वरूपमुच्यते। इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव पादस्य द्वितीये ऽक्षरे द्वादशकृत्व ओकारो ऽभ्यस्यः। तत्र श्रुतत्वात्। त्रिष्कृत्व ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति वैराजो न्यूङ्खः। अस्योदाहरणम्।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ सुषाव हर्यश्वाद्रिः।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य[1] षलक्षरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

---

[1] A om. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य।

रुत्तरयोर्द्विष्पूर्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः। अस्योदाहरणम्। ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति[1]।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्खपत्ते द्वितीये ऽत्तरे वैराजः[2] प्रतिन्यूङ्खः प्रतिगरो[3] भवति[4]। आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्[5]।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्[6]।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मोदैव इति।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्खः कर्तव्यः। स्तोत्रियानुरूपयोस्त्वेव न्यूङ्खा उक्थमुखीययोश्चेति श्रुतेः।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं। युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं। त्यमु वः सत्रासाहमिति तिस्रः। इत्येतत्सूक्तद्वयं तृचं च निष्केवल्यम्।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति। एषा प्रतिपद् द्वितीयादह्नः प्रतिपत्तव्या[7]।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२२.९) श्रुतेः।

३४. आ देवो सविता सुरत्न इति सावित्रं। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं। प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

---

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ ॰त्यस्य। D om. ओथो मोदैवेति। २ A वैराजन्यूङ्खपत्ते तु ओथा मोदैवेत्येतस्य। ३ C om. प्रतिगरो। ४ D om. 26. 27. ५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगर। ६ C D om. Sūtra and Text. ७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवे विकारौ ऽन्यत्प्राकृतम्।

२५. प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम्। क ईं व्यक्ता नरः सनीला इति मारुतं। ऊवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति जातवेदसीयं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः।

६.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः। त्रिणवस्तोमं। स्तोमसञ्ज्ञा होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था। शक्वर्यो महानाम्न्यः। तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः।

२. इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति व्यूल्हपक्षे नवर्चमाज्यं भवति। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति श्रुतेः।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूल्हपक्षे आज्यं कार्यम्।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमायै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं अवगृह्य पदमवगृह्य[1] अवस्य द्वे अवगृह्य अवस्य[2] एकेन प्रणौति। एवमेतां सत्रिर्वचनां शस्त्वा ततः।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम्।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमष्टहतीनां चोद्धारः पक्षे।

७. आ नो यज्ञमिति द्वे। आ नो वायो महे तन इत्येका। इत्ययं वायव्यस्तृचः।

---

१ C D om. अवस्य and ins. ततो। २ C D om. अवस्य।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः। तिस्रो ऽपि गायत्र्यः बार्हताख्यस्तु च्छन्दोन्यायेन।

९. स्वधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे। प्र मित्राय प्रार्यम्ण इत्येका मैत्रावरुणो ऽयं तृचः।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः। यस्तु प्राथम्यादाशङ्क्यते देवंदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणीत्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः। तत्र केचिदाहुरन्यो ऽप्येवमादिको बार्हतस्य वैश्वदेवस्य शाखान्तरे ऽस्ति। तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणम्।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। एतान्युक्तानि प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामूह्लिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१६. इत्था हि सोम इन्मद इति मद्वत्पांक्तमिति (२३.१) श्रुतेः सूक्तं। अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः। मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातत्रैष्टुभमिति श्रुतेः। अयं ह येन वा इदमिति तिस्रः। एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं। सूक्तविवृद्धावन्त्ये निवित्प्रथमे लाहाव इति यथोक्तम्।

१७. शक्वर्यो महानाम्न्य इत्यनर्थन्तरं। ता अरण्ये अनूच्याः। अतो न प्रतीकग्रहणम्।

१८. नवानां महानाम्नीनां शस्त्रविधिरुच्यते। यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका शस्यते। त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः। ततस्तिस्रस्तिस्र उच्यन्ते। ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते। यथातथेति निर्देशात्। महानाम्नीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं[1] धर्मः। न[2] निवृत्तिः वैराजन्यूङ्खनिवृत्तिवत्।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये तृचे वर्तते। तस्या एवंरूपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति। पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत्। न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः। तानि चारण्ये ऽनूच्यानि।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयस्तृचा अस्मा अस्मा इति दशमी। एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी। स एषो ऽनुरूपः। स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाम्नीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते। स इति सादृश्यार्थे शब्दनिर्देशात्।

२२. यदिन्द्र नाहुषीष्वेति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२) श्रुतेः।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मरुत्वतीयं प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति षट्पदाः। अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञातत्रैष्टुभं सवनधरणं[3] तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः[4]। गायत्रमध्य-

---

१ C (orig.) D ॰नामधेयं धर्मः। २ C (orig.) D om. न।
३ Om. in A. ४ C D om. तिस्रः।

न्द्रिनो ह्येष ग्रह इति श्रुतिवचनादिति (२ ३. २) निष्केवल्यं। सूक्तविद्द्वावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः।

२५. उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तृचं सावित्रं। मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ऋचम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं। को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात्। इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२६. हविष्पान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं। अस्मिन्सूक्ते एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इति खैलिकापि सती नोद्धर्तव्या। प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात्। वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतम्। अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं। अस्मिंस्तृचे अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः[1]।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्[2]।

इति। होतरित्यनुदात्तं। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः।

२७. सामूह्लिके पञ्चे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वानरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति। तथा च श्रुतावथ समूह्ल इत्यारभ्य सर्वमाम्नातम्।

---

१ C अध्वरस्येति त्रयोदशाक्षरा।　　२ प्राति० १६. १७।

७.

१. षष्ठमहर्व्याख्यातव्यं। तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं। स्तोमसञ्ज्ञा होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था। रैवतपृष्ठमिति स्वमतप्रकाशनं। षष्ठमिति संव्यवहारार्थम्।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुच्छेपीर्वक्ष्यमाणिकाः संधाय यजन्ति। होत्रादयः। नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारुच्छेपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः। पारुच्छेपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु नियमार्थम्।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः। श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां सह संधाय। नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थवादस्य तुल्यत्वात्।

४. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे। तद्यदाभिस्तदहर्न वषट्कुर्वन्तीति (२३. ४) श्रुतेः।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या। उत्तरा याज्या। इम आ यातमिन्दव इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा आश्विनस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि। उत्तरा याज्या अचेति दस्रेत्येवमादिका।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इति होतुः प्राकृताया उपरि।

तां वां धेनुं न वासरीमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा। विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्ता। मो षु वो अस्मदभितानि पौंस्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा। आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा। ततस्ता नो रासन्रातिषाचो वसूनीति नेष्टुः। यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं। द्विपदा त्रिष्टुप् चेति च[1] समुच्चयार्थः। अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या च पूर्वा। दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वी अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया उपरि। प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति षळृचयोः सूक्तयोरेकैका होत्रादीनामृतुप्रैषादूर्ध्वं याज्या भवति। नित्यान्पूर्वानृतुयाजान् कृत्वा गार्त्समदैर्यजन्तीति (२ ३. ४) श्रुतेः।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिश्चेत्यस्यापवादः। क्षत्रियवैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात्।

१०. साग्निचित्ये[2] कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्युर्यजति। अनग्निके उत्तरवेदेः[3] शालामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य गृहपतिर्यजति।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत। त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने। पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्रिधः। नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं। अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः। वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः। इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रादीनां प्रस्थितयाज्याः। यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि।

---

१ D om. च, C has it in marg. २ C D साग्निके। ३ A ins. पश्चात्।

१२. न पारुच्छेपीसंधानं। कियांस्तु विकारः। उत माता बृहद्दिवा शृणोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्य[1] प्रस्थितयाज्या भवति।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चेष्वनवस्यन्तः। त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां द्विदेवत्यर्तुयाज्यानां च[2] यजन्ति।

१४. तद्वै खल्वैकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२३.५) श्रुतेः। अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः। पदविग्रहणमेकस्मिन्पादे।

२. वक्ष्यमाणकः। श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात्।

३. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

५. अयं मित्राय वरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्य।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न इत्येते द्वे पूर्वया सहैन्द्रस्तृचः।

९. ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीलित इति वैश्वदेवस्तृचः।

---

१ A निर्वृत्य C नित्यां निर्वर्त्य प्र० D नित्यां निवर्त्य प्र०। २ CD तु instead of च।

१०. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूल्हपक्षे सारस्वतस्तृचो भवति।

१२. स पूर्व्यो महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये। स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोकाः। मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं। सूक्तविवृद्धावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्यान्यत्रापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति साम्नः प्रगाथ इति श्रुतेः।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः। प्र घा न्वस्य महतो महानि। उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिस्र इति निष्केवल्यं। सूक्तविवृद्धावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१७. अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः। कविक्रतुमित्यतिच्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (२३. ८) श्रुतेः।

१८. तस्मा इत्यन्यत्रापि शंसने सति प्रतिपत्त्वे वर्तमानाया एष एव धर्मः। षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं। ततो ऽष्टादशाक्षरेण प्रणवः। पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं। पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः।

१९. अस्य हि स्वयशस्तरमित्येवमादिके प्रतिपद उत्तरे भवतः।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति (२३. ८) श्रुतेः।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः।

२४. इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं। तस्य द्वे उत्तमे परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति श्रुतेः। परिशिष्टे इदमित्थेत्यस्य सूक्तस्य ये सुक्ते तस्मिन्क्रमे शंसतीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२५. अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः। विकारवचनादन्यत्प्राकृतम्।

२८. मध्यमस्त्र्यहश्चतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि। तत्र ये उक्ता निष्केवल्यमरुत्वतीययोरुत्तमास्तृचास्तानुत्सृजति समूल्हपक्षे। व्यूल्हपक्ष एव गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते। अन्यत्प्रकृतिवत् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनमिति।

२९. व्यूल्हपक्षे[१] यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे त्र्यहे तानि शस्त्वा तदन्ते समूल्हपक्षे[२] स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः। चकारः समुच्चयार्थः। एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्रिष्वप्यहःसु साकल्येन व्यवस्थिताः करोति। यथासङ्ख्यं।

---

१ C in marg. समू।   २ C D om. समूल्हपक्षे।

३०. समूळ्ह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः। ततं मे अपस्तद् तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह्न आर्भवं भवति। प्र ऋभुभ्य इत्येतन्निवर्तते।

३१. चतुर्थ एवाहनि चशब्दात्। चतुर्थे ऽहनि यन्मारुतमुक्तं क ईं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूळ्हा इति[1] (२२. ९) श्रुतेः।

३२. चतुर्थस्य समूळ्ह इति वर्तते। वसुं न चित्रमहसं गृणीष इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूळ्हे जातवेदसीयं भवति। ऊर्वे वः सुद्योत्मानमिति निवर्तते।

३३. वैयूळ्हिकात्षळहात्सामूळ्हिके यो विशेषः स उक्तः। परोक्षपृष्ठादिषु तु छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्सामप्रगाथांश्च कुर्यात्। तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रियमाणे न्यूङ्खो भवत्येव। वैराजस्येति सामाश्रयत्वात्। यदि पुनर्विराट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्खः। न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खनायेति श्रुतेः। शाक्करं तु नान्यासृक्षु न शक्करीष्वन्यत्सामेति समाख्यानात्। बृहद्रथन्तरमितरे। अथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति श्रुतेः। दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं। उपाङ्शुपृष्ठ आपर्क्यपृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि छन्दोरुट्स्तोमे व्यूळ्हाः स्तोमा इति छन्दोगवार्त्ता।

---

१ A समूळ्ह इति।

२४. उक्तानां षळहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्तुल्यं समूळ्हेन। ततश्च समूळ्ह एषां प्रकृतिः[1]। उक्थ्यमुखीययोस्तु न्यूङ्खो भवत्येव होतुः। यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्सामप्रगाथांश्चेति वचनं। अत्यर्थवादश्चानुगृहीतो भवति। अथ कस्माच्चतुर्थेऽहनि न्यूङ्खयतीत्येवमादिकः।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपाङ्ग्यपृष्ठ आपर्क्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्छन्दोरुट्स्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति। तस्यापि तथैव भवति यथा षळहस्य च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया सामप्रगाथक्रिया च। अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम्। बृहद्रथन्तरपृष्ठयोर्यदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तत्रापि[2] त्वं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। उभयसामापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति लिङ्गात्। तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्कृत्वा योनौ परोक्षपृष्ठे। न[3] कण्वबृहद्रथन्तरयोर्योनौ। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रोऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूळ्हेनेति वचनाद्विश्वजित्यपि सर्वेषु[4] भवति। परोक्षपृष्ठेऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया होत्रकाणां तत्राधिकारात्।

९.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम्। तस्य पृष्ठ्यषळह उक्तः। त्रयश्च च्छन्दोमा वक्तव्याः। तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

---

१ C D प्रकृतिं। ३ C बृहत्यक्षपृ॰ D बृहत्पक्षपक्षपृष्ठ॰।
२ C D om. बृहद। ४ C सर्वेषु पक्षेषु।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते। चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थं वचनं। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः। बृहद्रथन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युजु बृहदयुजु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य सप्तमस्याह्नो बृहत्पृष्ठतैव वचनात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (२ ६. ८) श्रुतेः।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः तृचम्।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

६. उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्।

८. आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रम्।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम्।

१०. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतम्। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

११. ये पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रतिपदनुचराः मन्त्राह्मणसत्याषाढोक्तास्ते छन्दोमेषु भवन्ति। स्वरसामानस्व वक्ष्यन्ते तेषु च त एवं भवन्ति। अभिप्लवे च षळहे आवृत्त्या[१] त एवं भवन्ति। एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते।

१२. पार्ष्ठिकात्प्रथमादह्नः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१३. द्वितीयात्पार्ष्ठिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

---

१ C D om. आवृत्त्या।

१४. तृतीयात्पार्ष्ठिकात् प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्यास्तृतीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण त्र्यहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्ष्ठिकाः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याः प्रथमत्र्यहोक्ता भवन्ति।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते। येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य त्र्यहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि। ये त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्यास्ते छन्दोमेष्वेवमादियत्तदोर्निर्देशं[१] कुर्वन्नैकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्ष्ठिकप्रथमत्र्यहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याः। स्वरसामभ्यः शस्त्राणीत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं। व्युत्क्रमाद्युपदेशः छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं।

१८. कया शुभा सवयसः सनीलाः। त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात्।

१९. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती। तद्राथन्तरं रूपं द्वेद्वे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (२६.९) श्रुतत्वात्।

२०. यद्यु काण्वरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः। अह्नोः पार्ष्ठिकयोरेवंनामत्वात्। प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्ष्ठिकात्।

---

१ C D उपनिर्देशं C alt. उ to ज; in marg. स द्देशं।

द्वितीये द्वितीयात्। तृतीये प्रथमात्। राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुतिलिङ्गात्। एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्ष्ठिकात् द्वितीये द्वितीयात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम्।

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तं। अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं तृचं सूक्तं। तृचग्रहणात्। ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्वदेवं। आ याहि वनसा सहेति द्वृचं सूक्तं। सूक्तसङ्ख्यावचनादाम्नानाच्च। छन्दोविचितौ च पितुभृतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात् चतुष्पदा। ओमासश्चर्षणीधृत इति तिस्रः। इत्येष वैश्वदेवे विकारः।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता। वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते। एतत्तृचं वैश्वानरीयं[1] सूक्तं। प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं। अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसीयं। इत्याग्निमारुते विकारः।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना। रथन्तरपृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम्।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः।

---

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरीयं सूक्तं; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इत्येते प्रथमाद्वितीये द्वे वायव्यस्य तृचस्य।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका। पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थश्चकारः।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. अप स्वसुरुषसो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः (२६. ११)। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाम्नातं श्रुतौ। क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्निति चतस्रः सर्वत्रोद्धर्तव्याः। श्रुत्यन्तरात्। नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च।

१३. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. चतुर्ऋचमेतत्सावित्रम्।

१५. मही द्यौः पृथिवी चन इति तृचं सूक्तं द्यावापृथिवीयम्। युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम्।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येतास्तिस्रः। सूक्तविहृद्वावन्त्ये निविदस्तिग्प्रथमे त्वाद्यावो देवानामिद्वो महदित्यस्मिन्। इति वैश्वदेवे विकारः।

१९. द्वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाप्युपदिष्टाभ्युद्दृष्टायामिति वैश्वानरीयम्।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुते विकारः।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वक्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था स्तोमसञ्ज्ञा। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्येते उभे तदाज्यमिति श्रुतेः।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्येतयोर्यत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति। तथा च श्रुतेः।

४. वक्ष्यमाणकः।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य प्रथमाद्वतीये द्वे ऋचौ उत्तमा चैवं वायव्यस्तृचः।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृचौ। अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६.१५)।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्त उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः।

१३. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य[1] षळन्ततो निष्केवल्य इति (२६. १६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम्।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तम्।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका। ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि। सह तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कश्यप इति सविकल्पेन।

---

१ C D om. आदि।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्पर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य।

१८. सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम्।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येताश्चतस्रः।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति। वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजस्तृचो भवति। उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात्। ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका शर्मेति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्ही। मनोः प्रवर्ह इति वृह्ल उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य[१] रूपं। प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः। यस्माच्चायं सारस्तस्मान्न किंचिदुद्धर्तव्यम्। तेन त्रिवृद्द्वशरात्रपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं तृचं शस्त्रान्त्यं भवति। इति वैश्वदेवे विकारः। अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाजतृचावधिकः।

२२. दिवि पृष्ट इत्येवमादिके द्वे कल्पजे। तृतीया च सार्वकामिक्यां। इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम्।

२३. मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

२५. विकार इति वाक्यशेषः। व्यूल्हपक्षे छन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं। समूल्हपक्ष इदानीमाह।

---

१ C in marg. घञ् instead of अच्। A इन्ह, C हङ्ह।

२६. [1]व्यूल्हपचे यानि त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवनान्युक्तानि तानि समूल्हपचे छन्दोमानामिति[2]दिश्यन्ते। किंचान्यत्।

२७. यानि च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः छन्दोमगतयोर्जागतानि व्यूल्हे ऽभिहितानि तानि समूल्हपच उत्सृजति। चशब्दात्।

२८. स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कयाशुभीयादूर्ध्वं भवन्ति।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीयादूर्ध्वं भवति।

३०. [3]बृहद्रथन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाचिको ऽस्ति। तस्मिन्क्रियमाणे सर्वे छन्दोममध्यन्दिना होतुर्द्विसूक्ता भवन्ति। सर्व इति वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः[4]।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं। तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्यविवाक्यं। केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात्। अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत्। नात्र विचारयितव्यमिदं साधु कृतमिदमसाध्विति। चतुर्विंशस्तोमं। स्तोमसञ्ज्ञा होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था। अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य।

२. त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति।

३. मानसं स्तोत्रं त्रिकं भवति।

---

१ C D om. व्यूल्हपचे। C has व्यूल्ह in marg. २ C अतिदिश्यन्ते।
३ A ins. माध्यन्दिनसवनानि सूक्तद्वययुक्तानि भवन्ति। ४ C (orig.) D °मानात्।

४. वामदेव्यस्य साम्नो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं। रथन्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः। एवं च सति यः शस्त्रकृतो विशेषः स उपरिष्टाद्वक्ष्यते।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः[1] प्रतिभाहानिः स्यात्ततो ऽन्यो ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात्। नन्दति ह वै यज्ञो विदुषागच्छता[2] यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्धयिष्यतीति। यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं छन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्टुप्विवर्जितानां छन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्स्तवनीये[3]। यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदिति वचनात्। तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्त्रमनुप्रयोक्तव्यम् तत्तावदुच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिरुक्तायां तिस्रः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव। स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः। ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधन्निति पञ्च। अगन्म महेति तिस्रः। एना वो अग्निं नमसेति प्रगाथाः[4]। अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः[5]। त्वामग्ने मनीषिण इति तृचौ मध्यमं विना। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति तृचा दश। पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति च तिस्रः। वेदिषदे प्रिय-

---

१ A C (orig.) D छन्दसः। २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः। ३ C (sec. h.) adds सति। ४ C (in marg.) त्रयः। ५ C (in marg.) त्रयः।

धामाय सुद्युत इति सप्त। जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट्। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश। कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः। यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रः। प्रति ष्या सूनरी जनीति तिस्रः। [६]उपो रुरुचे युवतिर्न योषेति षट्। प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट्। उषो यदद्य भानुनेति द्वे। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। एता उ त्या इति चतस्रः। मह्रे नो दश। अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः। आ मे हवं नव। आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः। आ भातीति द्वे। उप त्या वह्नी इति द्वे। इमा उ वां दिविष्टय इति षट्। अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ। युवोरु षू रथमिति तिस्रस्तिस्त्रिश्विनो अद्येति तिस्रः। क्व स्विदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्रः। प्रति प्रियतममिति नव। त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश। एष प्रातरनुवाकः।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः। जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः। इमं नो यज्ञमित्येका। अभि प्रवन्तेति द्वे। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया।

अच्छावाकस्य। अच्छा नः शीरशोचिषमिति तिस्रः। यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः। उन्नीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः। अस्मा अस्मा इदन्धस इति चतुर्थी। गणधर्मस्तु प्रकृतिवत्।

आज्यमुच्यते। शों० अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत्। सो

---

[६] from उपो up to प्रत्यु om. in D.

अध्वरा करति जातवेदो३ अग्ने तमद्य। अश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं। हृदिस्पृशमृध्याम त ओहो३ अधा ह्यग्न इत्यादि। शों॰ शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति। माधुच्छन्दसः प्रउगः। विश्वे देवासो अस्रिध इति परिधानीया।

मैत्रावरुणस्याज्यं। शो॰ ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः। शो॰ आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः। शो॰ आ नो गन्तं रिशादसेत्येका। प्र वो मित्रायेति पञ्च। प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्वा शो॰ ते स्याम देव परिधानीया।

ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यम्। शो॰ युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः। शो॰ आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः। उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमा इति तु [१]च्छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति। तत्रायमेवानुरूपः। उदयनीये परे। सुरूपकृत्नुमूतय इति महाव्रते[२]। तत्रा याहि सुषुमा हि त इति द्वादश। प्रकृतं ब्रूमः। शोंसावो आ नो याहि सुतावत इति दश। इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे। उद् घेदभि श्रुतामघं। शोंसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया। अच्छावाकस्याज्यं। शोंसावो ता हि शश्वन्त ईळत इति स्तोत्रियः। शोंसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः। शोंसावो तोशा वृत्रहणा हुव इति षट्। इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च। इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे। शोंसावो गोमद्धिरण्यवद्वस्विति परिधानीया। समाप्तं प्रातःसवनम्।

---

१ D छन्दोमाः। C (orig.) छन्दो त्राः स्तो॰।
२ C D महाव्रते परे। परे seems to be strack out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता ग्रावस्तुतः। उत्तिष्ठन्नोजसा सह आतं हविरिति समानं॥ मरुत्वतीयं। अध्वर्यो शोंसावो त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येका। तुविशुष्मेति द्वे। शोंसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः। शोंसावो इन्द्र नेदीय एदिहीति प्रगाथः। शोंसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः। शोंसावो अग्निर्नेतेत्येका। शोंसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका। शोंसावो पिन्वन्त्यप इत्येका। बृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः। तथा प्र व इन्द्राय बृहत इति। शोंसावो जनिष्ठा उग्रः सहस इत्यादि प्रकृतिवच्छेषं।

निष्केवल्यम्। अध्वर्यो शोंसावो कया नश्चित्र आ भुवदिति स्तोत्रियः। शोंसावो कया त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः। शोंसावो यद्वावानेति धाय्या। शोंसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः। अभि त्वा शूर नोनुमः। अभि त्वा पूर्वपीतये। सखाय आ शिषामहीति नव। आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं। तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं[१]। शोंसावो इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत्।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं। अध्वर्यो शोंसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति[२] स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः। कस्तमिन्द्रेति साामप्रगाथः। अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया। आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति द्विपदा। सद्यो ह जात इति सूक्तं। एवा त्वामिन्द्र

---

१ तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.
२ C in marg. मैत्रावरुणस्य।

वज्रिन्निति सूक्तं। आह्वयोत्तमया परिधानीया। स्तोत्रिये लिखित एवाहावः। अनुरूपे शोंसावो इति। तथा सामप्रगाथे तस्य चानन्तरं परिधानीयायै चेति। उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्[१]। ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। अध्वर्यो शोंसावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः[२] प्रगाथः। शोंसावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे। शोंसावो ब्रह्मणा त इति चोक्थमुखीया[३]। छन्दोगवशादेवं। स्वशाखाभिप्रायस्तु। उदु त्ये मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः। उदिन्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः। यद्वा त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुम्न इति स्तोत्रियः। तव त्यं नर्यं नृतो ऽप इन्द्र। तमिन्द्रं जोहवीमि। विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः। ततः कद्वान्। तत उक्थमुखीया। ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति द्विपदा। तत इन्द्रः पूर्भिदातिरदिति सूक्तं। तत उदु ब्रह्माणीति यथोक्त आहावः शस्त्रशेषस्य।

अच्छावाकस्य पृष्ठम्। अध्वर्यो शोंसावो तरोभिर्वो विदद्वसुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। शोंसावो तरणिरित्सिषासतीत्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसावो कदू न्वस्याकृतमिति कद्वान्[४] प्रगाथः। शोंसावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका[५]। अया वाजं देवहितं सनेमेति[६] द्विपदा। भूय इद्वावृधे वीर्यायेति सूक्तं।

---

१ D om. the text from परिधानीया up to चानन्तरं। २ C D om. प्रगाथः। ३ A एका instead of उक्थमुखीया। C एका over the line. ४ C D om. कद्वान्। ५ C D उक्थमुखीया instead of एका। C एका over the line. ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have not registered these minutiæ.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वया परिदधाति।

वैश्वदेवम्। अध्वर्यो शोंसावो अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमित्येका। अस्य हि स्वयशस्तरमिति द्वे। इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः। शोंसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः। शोंसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते। शोंसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो सुरूपकृत्नुमूतये। शोंसावो तच्चक्षथं सुवृतं विद्मनापस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः। शोंसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः। शोंसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे। शोंसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं। आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिविल्कं। शोंसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया। उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत्। द्वितीया हृतयाज्या भवा मित्रो न शेव्य इति।

आग्निमारुतं। अध्वर्यो शोंसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु[१]। शोंसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः। शोंसावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः। शोंसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

---

१ C D ins. इत्येका।

मश्नय इति शनिवित्कं सूक्तं। शोंसावो आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम्।

अथ समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थम्। अध्वर्यो शोंशोंवो आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः। शोंसावो मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः। शोंसावो तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति त्रयोदश। शोंसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति याज्या॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशाधिकमनुष्टुभां संपन्नं। तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्चदशे शते इत्यत्र सूत्रे। अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां। तत्र गायत्रीणां शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोलशोष्णिहः। अष्टौ विराजः। त्रिचत्वारिंशद्बृहत्यः। षोलश पङ्क्तयः। शतद्वयमेकषष्टिश्च त्रिष्टुभः। अशीतिर्जगत्यः। द्विपदाः षड्विंशतिः। द्वे शक्वर्यौ। षलष्टय इति।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽपोनप्त्रीये। एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि वपान्ते द्वे हविष्पंक्त्यां। द्विदेवत्येऽष्टौ। त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते। षट् प्रस्थितयाज्याः[१]। प्रति श्रुतायेति पञ्च। प्रातर्यावभिरित्येका। द्वादशर्तुयाज्याः। त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये। षड्विंशतिःषड्विंशतिर्होत्रकाणामाज्येषु। त्रयस्त्रिंशदभिषवे। एका दधिघर्मे। पञ्च मरुत्वतीये। अष्टौ निष्केवल्ये। षड्वैश्वदेवे। तिस्र आग्निमारुते। द्वे पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः।

अथोष्णिहः। तिस्रो ऽभिषवे। चतस्रो मरुत्वतीये। नव निष्केवल्ये इत्युष्णिहः।

---

१ A ०याज्याः। C D ०याज्यास्तु।

अथ विराजः। आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये। अग्निष्टोमसाम्नस्य स्तोत्रियानुरूपयोः षलिति।

अथ बृहत्यः। नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य। चतस्रो मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति बृहत्यः।

अथ पङ्क्तयः। स्तोकीयासु तिस्रः। एकाच्छावाकस्य बहिःकर्मणि। एकैवाभिषवे। द्वे मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः।

अथ त्रिष्टुभः। अपोनप्त्रीये विंशतिः। पशुकर्मणि वपान्ते त्रयोविंशतिः। सप्ताभिषवे। द्वे दधिघर्मे। चतस्रः पशुपुरोलाशे। द्वे हविष्पंक्त्यां। चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते। सप्त प्रस्थितयाज्याः। द्वे मरुत्वतीयग्रहे। शस्त्रे षोलश सयाज्ये। अष्टादश निष्केवल्ये। विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। एकविंशतिर्ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकोनविंशतिरच्छावाकस्य। द्वे आदित्यग्रहे। सप्तदशकं मनोतासूक्तं। षट् पशुयागे। त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या। सावित्रग्रहस्य च पुरोनुवाक्या। सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे। एकया च दशभिश्चेति वायव्या। ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा। अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः[१]। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे[२]। ता नो रासन्रातिषाचो वसूनीति चतस्रः। षष्ठी चानोभद्रीयस्य। भद्रं कर्णेभिरिति च। विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे। घृतं मिमिक्षे घृतमस्य

---

१ C D ins. एका। C sec. h. इति। २ C D ins. इत्येका।

योनिः[१]। त्वं सोम पितृभिः संविदानः[२] भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिः। ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने। उत नो ऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु। उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः। पेय्यस्तिस्रः। स्वादुष्किलीयास्तिस्रः[३]। ययोरोजसा स्कभिता रजांसि। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्। एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति तिस्रः। तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः। अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या। परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः।

अथ जगत्यः। एका अपोनप्त्रीये। षोडशाभिषवे। पिन्वन्त्यप इत्येका। द्वे हविष्पंक्त्यां। षट् प्रस्थितयाज्याः। सावित्रग्रहस्य च याज्या। चतस्रः सावित्रे सूक्ते। पञ्च द्यावापृथिवीये। चतस्र आर्भवे। येभ्यो मातेत्येका। षळानोभद्रीये। वैश्वानराय पृथुपाजस इति त्रयोदश। प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिन इति षट्। प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति सप्त। देवानां पत्नीरित्येका। राकामहमिति द्वे। तन्तुं तन्वन्नित्येका। अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका। युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका। पुनश्च देवानां पत्नीरिति।

अथ द्विपदाः। द्वे निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। एकविंशतिर्वैश्वदेव इति। अथाष्टयः। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा त्रिः। अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरित्येषा[४] त्रिरिति।

१ C D ins. इत्येका। २ C D ins. इत्येका।
३ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः। ४ C D इत्येषासौ त्रीन्त्रिः।

अथ शस्यौं। तच्छंयोरा वृणीमह इति शस्री द्विः प्रयुज्यते। एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इष्येत्यतः परम्।
गायत्रमुष्णिहश्चात्र षोलशाष्टौ विराजका: ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह।
एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्त्यः षोलशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शस्यौं षलष्टयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शस्यौं[1] बृहतीरष्टौर्गायत्रीणां गणे क्षिपेत्।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥
[2]त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्टाच्छतद्वयात्।
अष्टानवतिरन्वेति चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम्।
संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुप्स्वपि न संशयः (३५९) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्त्यश्चैकधा कृताः।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत्।
संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

---

१ A शस्यौं। २ by alt., A C त्रिष्टुभात्।

सप्ताशीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम्।
द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः[१] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥१०॥
[२]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादश्च द्विपदोत्थितः।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु।
षोडशैवातिरिक्तानि[३] अक्षराणीह योजयेत् ॥१२॥
त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं[४] द्वादशाक्षरहीनिका।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोलश योजयेत् ॥१३॥
सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्त[५] पूर्णं पञ्चदशाधिकम्।
सहप्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥१४॥
अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते।
अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः।
न यथर्च्याप्रियाभावे नोद्धारः[६] स्यादनुष्टुभाम् ॥
प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत्।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये खे खल्वस्या[७] अनुष्टुभौ ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते।
शतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्त्यजेत् ॥
उच्छ्रयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात्।
ये वृत्रास इति त्वेषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

---

१ A स्वाज्ये। २ C ०गणात्। ३ A षोलशैवां०। ४ C त्रिरुक्तो० D ०भ त्रिक्तो०। ५ C एतत्प्रयुक्तं D प्रयुतं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D स्वखल्व स्व०।

देवो ऽग्निस्त्वभिक्तिरेषा पृथक्त्वादिगण्यताम्।
इति स्यान्नेतरः शुद्धस्तुल्यप्रत्यायको ह्ययम्॥
सर्वा दाशतयीश्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः।
अनेन व्यपदेशेन स्यच्चप्यस्या अतुल्यता॥
त्रिकद्रुकेष्वभि त्यं च शंयोर्वाके तथैव च।
द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात्॥
अतुल्या इति चेत्तत्र प्रतिपत्संपदश्रुतेः।
सर्वार्थो वेतरच्छब्दो[1] विराजस्तेन न त्यजेत्॥
विराळनुष्टुभोरैक्यादुष्णियेरन्विराजो ऽपि।
संपत्याच्छन्दसामत्र सवनीयविशेषणात्॥
अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति[2] चेद्भवेत्।
एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु त्वनादरः॥
एकस्मिन्नित्यसत्येतद्वाक्यं स्यादविवचितम्।
इति स्यात्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य॥
आज्यभागौ विकल्पेन शंयोर्वाकस्य यः परः।
ब्रह्मसामपरात् स्वा च सिनीवाली च राका च॥
तथा पशुपुरोळाशः स्विष्टकृतस्य यो भवेत्।
एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि॥
पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम्।
क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन॥

---

१ C चेतरछ्दो D चेतरछ्न्दो। २ A संपन्नेरिति C संपन्नैवैति; over the line रि D संपन्नैवेति।

स्वशाखविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात्।
संपत् तत्रापि संपाद्या तदारम्भः[1] प्रयोजनम्॥
अथार्थाशीप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने।
न चेत्तथापि पूर्येत संपत्तत्रावपेदिह॥
यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति।
ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः॥
अथवोन्नीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः।
श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि॥
अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम्।
संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः॥
वाजिनं च न संख्येयं तद्ध्यस्माकमचोदितम्।
पयस्यांगमिदं हौति स्यादियं कस्य चिन्मतिः॥
साकमेधेषु तत्रापि प्रतिषेधान्न युज्यते।
गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या हितयोस्तथा॥
अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते।
सोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम्॥
शस्त्रं कस्यशभेदे यद्भावभेदे च यद्भवेत्।
संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम्॥
[2]सोमारम्भात्त्रिवृत्स्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत्।
कार्यस्त्वनुष्टुबुद्धारः सूत्रारम्भात्पुनःपुनः॥
उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां सास्ति चोदना।

---

१ C D om. २ C सोमा०।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्स्यात् ॥
अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत।
द्वे प्रातरनुवाके तु शते पञ्चदशाधिके ॥
जगत्येकापोनप्त्रीये त्रिष्टुभां विंशतिस्तिस्रः।
गायत्र्यो यस्य पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका।
यत्परिव्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं[1] तथा।
आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं[2] (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
प्रजाकामवदाप्रीणां नाराशंस्यपि वासिष्ठी।
गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्गण्या ऋचो ऽत्र तु[3] ॥
सतोबृहत्यस्तिस्रो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः।
तुभ्यं श्चोतन्ति वाप्येषा विराड्रूपाष्टकोत्तमा ॥
चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम्।
अष्टावष्टिस्तु[4] संपन्नाः षोलशाक्षरवर्जिताः ॥
द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुयाज्या ऋचो[5] ऽत्र तु।
बृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
एका सतोबृहत्यत्र संपदानुष्टुभः पञ्च।
चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
संपदानुष्टुभस्त्वाज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः।

---

१ C D पशुस्। २ C D सख्यं। ३ C seems to read शेचो ऽत्र तु।
४ D ०ष्टिश्च C ष्टिस्तु०। ५ C D ऋतो।

सयाज्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च॥
होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्यर्धया विना।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्चत्वारिंशच्च पञ्च च॥
शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः।
ग्रावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः॥
तिस्रः सतोबृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु।
त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्सपादिका॥
दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोळाशः।
तत्स्विष्टकृत्पृथक्त्वे तु त्रिंशत्सैकात्र त्रिष्टुभाम्॥
गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः।
अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अक्षराणि च द्वादश॥
एका मरुत्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः।
अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्चतस्रः ककुभस्तथा॥
बृहत्यः सतोबृहत्यस्त्रिष्टुभः षोळशैव तु।
चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः[1]॥
निष्केवल्ये सयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विराळेका।
तिस्रः सतोबृहत्यो ऽत्र बृहत्यस्तिस्र एव च॥
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः।
चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम्॥
मैत्रावरुणशस्त्रे तु सयाज्ये द्विपदैकिका।
एका सतोबृहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च॥

---

१ C पादावर्जिताः।

त्रिष्टुभस्त्रिर्विराट्स्थानान्मुख्यात्स्यान्नवको[1] नव।
बृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः॥
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे बार्हते स्तोत्रिये कृते।
एका सतोबृहत्यत्र सयाज्ये द्विपदा तथा॥
बृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभश्चैकविंशतिः।
संपदानुष्टुभस्त्वेतास्त्वारिंशत्सहोष्णिहा॥
अच्छावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकान्नविंशतिः।
एका सतोबृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा[2]॥
बृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरचरा।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च॥
ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश।
स्याच्छस्त्रादैश्वदेवात्प्राग्यदादित्यग्रहादि तु॥
जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयास्त्वारिंशच्च त्रिष्टुभः।
अभूद्देव इति त्रिष्टुबेवमन्यस्याशुचिस्मता[3]॥
संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन।
वैश्वदेवादि संख्याय परौज्या[4] साग्निमारुतम्॥
त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यश्चैकविंशतिः।
षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्तिस्रो द्विपदाश्चैकविंशतिः॥
संपन्नानामशीतिः षट्विंशत्यचरसंयुता।
एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वाग्निमारुते॥

---

१ A मुख्यास्या D ०न्मुख्या स्यान्मुख्या स्यान्न०। २ C नव।
३ A ०चिर्शता C ०विस्मता। ४ C D पराज्या।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्मृता।
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः॥
विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह।
अनुष्टुभां त्र्यशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः॥
शंयोर्वाकादि शंय्वन्तं शंयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः।
सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह॥
गायत्र्यौ द्वे जगत्येका शक्कर्यौ द्वे तथैव च।
उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक्॥
त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोलशभिरक्षरैः।
अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः॥
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतान्यर्धतृतीयानि।
द्वे चैवात्रापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते॥
यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुबथापि वा।
एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त उषः इति तिस्रो यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष इति तिस्र आ मे हवं नवेति।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये। प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषस्ये। आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वेत्याश्विने।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिः ससस्य यद्वि-युता सस्मिन्नूधन्निति पञ्चागन्म महेति तिस्र उपो रुरुचे षट् प्रति स्तोमेभिरिति तृचं। आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्या

वह्नी गमतो विशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात्।

१०. वेदिषद इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः त्रिश्चिन्नो अद्येति चतस्रः क्व खिदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात्।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति त्रयः प्रगाथाः। उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः। इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः। अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ। एतान्पञ्चदश प्रगाथाननुब्रूयात्।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः। अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश तृचाः पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति तिस्रः। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। युवोरु षू रथं हुव इति तिस्रः। तथा च श्लोकः।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युद्धार्यो मध्यमस्तृचः।
तृचोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उष्णिह आश्विने॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति। संख्यार्थं वचनं। सह त्रिर्वचनेनैकत्रिंशत्पङ्क्तयः।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां द्वे शते पञ्चदशाधिके संपद्यते। तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः षड्विराजस्तथैव च।
भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः[१]।
अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः॥
पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च।
ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः॥
य उक्ताः परिसंख्याय तृचाः पञ्चदशौष्णिहः।
त्रिंशन्नव च संपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः॥
सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः।
प्रति ष्या सूनरी तिस्रो द्वादशाक्षरमौष्णिहम्॥
अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः।
चतुरक्षरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे॥

इति समाप्ता संपत्। ननु सिद्धैवाचैतावत्यनुष्टुप्संपत्। उच्यते। ज्ञापयत्याचार्यो जपानामत्र नोद्धारो न संपत्। तथा च वृद्धश्लोकाः।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता।
जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह॥
यज्ञपेन्नोत्तरेत्वां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान्।
आप्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः॥
अनुद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः।
वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादथापि च॥
ग्रावभेदो ऽर्बुदः शुद्धो यद्वत्तद्वद्भवेदिदम्।
इति स्यात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो[२] यतः स्मृतौ॥
यदद्य होतृवूर्याय इन्द्रमन्वारभामहे।

---

१ C. over the line च instead of य। २ C D विकल्पेतो।

इदमाप ऋचस्तिस्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥
समुद्रं वो नि वर्तध्वं नैतास्त्वाज्या अनुष्टुभः।
जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ। ते उद्धृत्याभि प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये।

१६. अच्छा नः शीरशोचिषमित्येतास्तिस्रो ऽच्छा वो अग्निमवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्रः। प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने।

अस्मादस्मा इदित्येषा गणोद्धारो ह्यनुष्टुभाम्।
तेनैतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाह्ने न संपादयेन्नाद्रियेतान्नैव संपन्नमिति (२७. २) श्रुतेः।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (२७. १)। गायत्री वेति श्रुतावुक्तं। तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लिख्यते श्लोकैः।

अग्निं नरस्तृचे त्रीण्या शुभ्रेति तृचे तथा।
स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥
एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवल्यस्य चापरम्।
राया हिरण्ययेत्यस्यां पादयोरक्षरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावक्षरद्वयम्।
अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाक्षरे॥
अक्षरे अधिके अन्ये स्यातामक्षरपङ्क्तिषु।
पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव॥
आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमक्षरम्।
ऋतुयाजेषु चत्वार्यक्षराण्यधिकानि तु॥
उष्णिक्त्वा कलशेत्येषोदिता तद्ध्यधिकाक्षरा[1]।
ऋतुयाजेषु[2] चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम्॥
एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः।
तेषामेतेन गायत्री उदिता अक्षराधिका॥
तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः।
अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा॥
श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थ आरम्भः।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं। आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्या नात्र पुरोरुचः।
प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता॥
त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत्।
पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्याः सूत्रमिदं तथा॥

---

१ A तद्ध्वधिकाक्षरा C त्वेषो—orig. तद्यक्षराधि०, in marg. तृ द्य D .उष्मित्वा कलशे त्वेषोदिता तद्यक्षराधिका। २ C तु instead of षु।

५. मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येवं ग्रावस्तुतः स्तोत्रे यथाकाम्यं। यथाकामत्वेनेत्यर्थः[१]।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-त्येतामभिष्टुयात्।

७. त्रिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा त्रिकद्रुकीया। त्रिकद्रु-केषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रति-पद् भवति।

८. त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोलशाक्षराः पादाः[२]। तत्रैकेन पादेन षोलशाक्षरावधिना[३] विग्रहणं। द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-वसानं। चतुर्थेन प्रणव इति शस्यम्।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते त्रिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः।

१०. बृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय बृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पिन्वन्त्यपीयया संशंसति। समि-त्येकीभावे। एकीभावश्चात्राहावेनाव्यवच्छेदः। तत एतदुक्तं भवति। पिन्वन्त्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति। इति मरुत्व-तीयमिति नियमार्थम्। ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति। त्रिवृद्दशरात्रे ऽपि।

११. निष्केवल्ये ऽयं संशंसनक्रमः। वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा कया नश्चित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत

१ A adds: इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इत्यन्तं अभि त्वा देवेत्यादिकं प्राकृतं शस्त्वा मृजान इत्येतास्विव इच्छावेश्चंसेदिति भावः। २ C D om पादाः। ३ C (orig.) D ०सधिकविग्रहणं; C alt. क to ना।

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रसिन इत्येतं स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्[1]।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम्।

१३. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितमित्येते द्विपदे शंसेत्। चकारः समुच्चयार्थः।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत्।

१५. धाय्यानन्तरो यः प्रगाथ उक्तस्तत्राहावं कृत्वा हैरण्यस्तूपीयादौ करोतीत्यर्थः।

१६. इति यदेतदुक्तं। एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति। यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिषामहीत्येता नव भवन्त्येव द्विपदे च। त्रिवृदग्निरात्रे। तत्र हि संपदसंभवात्[2] अभाव आशङ्क्येत। तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात्।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ।

१८. अयं चापरो विशेषः। एकपातिनीनामुपर्याहावं[3] कृत्वा पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रशुक्रीयं शंसेत्। एतावान्वैश्वदेवे विकारः। विकारवचनं संसवे विहव्यनिवृत्त्यर्थम्।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां घृतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिरित्येतया यजति।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाम्न आग्निमारुते स्तोत्रियानुरूपौ।

---

१ C D om. शंसेत्। २ C D संपदां। ३ C धाय्यानामुपर्याहावं D om. this passage.

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनात्र शस्यते।
संपत्त्वान्यथा गण्या बृहत्यः[1] संभवे तथा॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते। आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्ययं स्तोत्रियः। मही द्यौः पृथिवी चन इत्यनुरूपः।

२२. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता त्रयोदश शस्त्वा।

२३. [2]यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेष्विति। तत उक्थैर्व्याख्यातस्तैस्तुल्य इत्यर्थः।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थं भवति। अतिरिक्तोक्थवचनान्नात्र संपदः कार्याः। उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेवाविशेषात्।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः। संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः। संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान्। संस्थितेषु वा पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः। गार्हपत्ये हुत्वा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः। अन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति कात्यायनस्य। पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य धिष्ण्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत्। ब्रह्मा तु स्वदेशे एव धिष्ण्यवचनात्। मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg.) तः instead of त्यः। २ This Sūtra is in the text edition erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम्। आयं गौरित्येतास्तिस्रऋचः सार्पराज्ञीरित्येवं संज्ञिता। पराङ् अनावृत्त्या। त्रिर्वचनरहिता उपांश्वप्रणुवन्। आहेति वाक्यशेषः।

२८. मानसेन स्तुते शोंसावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम्। आहावप्रकरणे[१] शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्पराज्ञीशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितोऽध्वर्युर्होत्रा वा गृहपतिना वा होइ होतरिति प्रतिशृणोति। प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति। सर्वत्रग्रहणाद्यथान्यायं[२] होइ गृहपत इति गृहपतेः।

२९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने[३] तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षाणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृणाति। गृणन्तमर्थविशेषानुच्चरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदिष्यन्नेवमामन्त्रयेत्। न केवलमत्र कर्मणि। पृथगप्येतस्मात्कर्मणः। चरकश्रुतेः। यः प्रजाकामः स्यात्सोऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत्। अयजमानस्यापि शौनःशेपाख्यानवचने यद्वत्प्रतिगरद्वयदर्शनादत्र समविच्छेदा इष्यन्ते। तान् पूर्वाचार्यैरुक्तानन्नुब्रूमः।

२. एतावानयमेकान्नत्रिंशदक्षरो विच्छेदः।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते। उक्तेति संकीर्तनविनाश आवृत्त्यर्थं। अथोपांश्वित्यथशब्दादनन्तरमुपांश्वनुद्रवेत्।

---

१ C D आह्वाप्र०। २ C D om. च। ३ C D ओमित्येक०।

५. अक्षरो विच्छेदः। अध्वर्य्वादि वदिष्यन्तमित्युक्तादिषलक्षरं इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते[१]।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः।

७. अक्षरो विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

११. षलक्षरो विच्छेदः।

१२. षलक्षरो विच्छेदः।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः[२]।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः।

२१. त्रयोविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२२. त्रयोदशाक्षरो विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः।

---

१ I propose वदिष्यन्नन्तमि॰ C D अनूच्यते। २ C D चतुरक्षरः। विच्छेद इति पदमे सर्वत्र संबध्यते, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः।

२४. षड्विंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[1]।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम्।

१५.

१. चतुर्होतरि वक्ष्यमाणे वदिष्यन् अध्वर्यो३ इत्यामन्त्रयेत।

२. सप्तदशाक्षरः। विकर्षेणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. पञ्चत्रिंशदक्षराण्ययं विच्छेदः[2]।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः[3]।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम्।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. यत्पूर्वमुक्तम्।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D परिच्छेदः। २ C D °क्षरो विच्छेदः। ३ C D om. from here in this chapter ऽयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम्।

१६.

१. अनुगरार्थमामन्त्र्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति। पञ्चहोतरि वदिष्यन्निति[१]।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः[२]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. प्राग्व्याख्यातम्।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. प्राग्व्याख्यातम्।

---

१ D om. the Comm. on this Sūtra. २ C D अयं विच्छेदः om. in this Sūtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम्।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य षड्ढोतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः।

२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. षोडशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. कृतव्याख्यानमेतत्।

१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत।

२. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[१]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. हतव्याख्यानम्।

५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D ०क्षरो ऽयं।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. [१]प्रागुक्तं यत्।

१९.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्वः। अतो वदति। प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नान्तरा यागः। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो[२] न सूत्रितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु त्र्यवसाना[३]।

१४. परिसमाप्तास्तन्वः।

---

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. ऽत्र।
३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्त्रमासीरन्निति। श्रुत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित[१] इति। स गृहपतिः सत्त्रभूते द्वादशाहे तनूवदनादनन्तरं वदति। असत्त्रभूते त्वेकएक[२] एव यजमानः। सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते। गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम्।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः। येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः।

३. तृतीयो विच्छेदः।

४. चतुर्थो विच्छेदः।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः।

६. षष्ठो विच्छेदः।

७. सप्तमो विच्छेदः।

८. अष्टमो विच्छेदः।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम्।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम्।

३. प्रसिद्धम्।

४. ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य[३]।

---

१ A दीक्षते। २ C D त्वेकभू एव। ३ १२. ४. १६।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः। प्रकरणात्।

६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते। सात्त्रिके द्वादशाहे[1] ऋत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्ण्यान्परीत्यासीनाः। सामर्थ्यात्।

७. अपरेण धिष्ण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाश-शाखाभिः स्पृशेयुः।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात्।

९. अनेन कामेन। इति मनसा संकल्पयेदित्यर्थः[2]।

१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि शालायामासते। शालायाश्चेति वचनात्। कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं नेत्रसंमीलनं च।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः। तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-श्चक्षुर्विसृजन्ते। सूर्ये चक्षुर्विसर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात्। सौर्यत्वाद्वा[3] मन्त्रस्य।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते। अथाध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्रस्यर्धिं गायेति गायति सत्रस्यर्धिं तत्सत्रस्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.३) श्रुतेः। उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं यजमानाः सर्पन्ति।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्यानुसंचरन्त इति श्रुतेः।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो ऽधोऽक्षं सर्पन्ति। उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽक्षवेलायां तदुद्देश

---

१ C in marg. यजमाना। २ C D have only अनेन कामेन। ३ A सूर्याद्वा।

इत्यर्थः। ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य। संशब्दादेकप्रदेश आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्त्रिणः।

१५. ये बहुकामाः सत्त्रिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः। भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येवमादिकं मन्त्रम्[1]।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ऋत्विजः असत्त्रे। शाखान्तरोपदेशात्। ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विह्वयन्ते विस्पष्टमुच्चैराह्वयन्त इत्यर्थः। कथम्। वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति[2] त्रिरुपांशूक्त्वा वाचं विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं[3] वदन्ति। केचिदुदयनीयान्ते। अपरे दशमाहरङ्गं। तदभिप्रायं सूत्रमेतत्। तन्निराकरणायेदमारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम्।

१९. कालवाद एषः। यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य वेति (१०.१३.२७)। यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं। कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ। पष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्त्रोत्थानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं द्वादशाहाङ्गमिति। अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ C D ०दिको मन्त्रः। २ C D सुब्रह्मण्याम्। A मानसमहरन्तरं (रे?) C (orig.) मानसमहत्तरं; alt. by marg. add. of र to मानसमहरंत्त० D मानसमहत्तरं।

Muntakhab-ul-Tawáríkh, (English) Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each ... 3 10
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ... Rs. 7 2
Ma'ásir-i-'Alamgírí, (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each 2 4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0 6
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each 1 8
Riyázu-s-Salatin, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each 1 8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II, VII—X @ 1/ each 5 0
Tabaqát-i-Náṣirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each... ... ... 1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each 10 8
Táríkh-i-Fírúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each 2 10
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3 6
Táríkh-i-Fírozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1 10
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. I 1 6
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1 14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each ... 6 6
Tuzuk-i-Jahángirí, (Eng.) Fasc. I 0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... Rs. 80
   Ditto Index to Vols. I—XVIII 5
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 18[illegible] (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 188[illegible] 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), [illegible] 1890 (11), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per [illegible] Subscribers.

N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.

4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883... 3
   General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2
   Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4 0
   Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4 0
5. Anis-ul-Musharrahin 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 8
8. Iṣṭiláhát-uṣ-Ṣúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each... 32 0
10. Jawámi'-ul-'ilm ir-riyáẓí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
11. Khizánat-ul-'ilm 4 0
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888) 4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
15. Sharaya-ool-Islám 4 0
16. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10 0
17. Ditto Grammar " " 8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXV @ 1/ each ... 25 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only

Prithiráj Rásau, (Text) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. I	0	12
Prákrita Lakshanam, (Text) Fasc. I ... ... Rs.	1	8
Parásara Smriti, (Text) Vol. I, Fasc. 1—8; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—4 @ /6/ each	6	12
Parásara, Institutes of (English)	0	12
S'rauta Sútra of A'pastamba, (Text) Fasc. I—XII @ /6/ each ...	4	8
Ditto Látyáyana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each... ...	3	6
Ditto S'ánkháyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1—4 @ /6/ each	4	2
*Sáma Veda Samhitá, (Text) Vols. I, Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sankhya Sutra Vritti, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. I & II	1	8
*Sankara Vijaya, (Text) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
*Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only) ...	0	6
S'ri Bháshyam, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Suśruta Samhitá, (Eng.) Fasc. I & II @ /12/ each	1	8
Taittiríya A'ranya, (Text) Fasc. II—XI @ /6/ each	3	12
* Ditto Samhita, (Text) Fasc. IX—XXXVI @ /6/ each	10	8
Tándya Brahmana, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintámani, (Text) Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	7	2
Tul'si Sat'saí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
*Uttara Naishada, (Text) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6
Uvásagadasáo, (Sanskrit and English) Fasc. I—VI @ /12/ ...	4	8
Varáha Purána, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
...áyu Purána, (Text) Vol. I, Fasc. 2—6; Vol. II, Fasc. 1—7, @ /6/ ...h Fasc.	4	
...Smriti, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each	0	1..
...kara, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
...Purána, (Text) Fasc. I—VI @ /6/	2	4

Tibetan Series.

...ag-Sam Thi S'in, Fasc. 1—2 @ 1/ each	2	0
...r-Phyin, Vol. I, Fasc. 1—5; Vol. II, Fasc. 1—2 @ 1/ each ...	7	0
...togs *brjod dpag hkhri* S'in (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II. Fasc. I @ 1/ each	4	0

Arabic and Persian Series.

'A'lamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ...	4	14
A'in-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. I—VII, Vol. II, Fasc. 1—5, Vol. III Fasc. I	22	12
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each ...	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bádshánámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. I & II	2	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashídí, (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrish-i-Túsí, or, Túsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futúh-ul-Shám Waqidí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto A'zádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft A'smán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ...	4	8
Iqbálnámah-i-Jahángirí, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9; Vol. III, 1-10 @ /6/ each	10	8
Magházi of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawáríkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	12

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be